

ARBEJDER- BOLIGER PÅ VESTERBRO OMKRING 1880

Af Søren Barnak

For omkring 100 år siden opførtes en lang række beboelsesbaghuse på indre Vesterbro. Store dele af datidens landbefolkning vandrede på dette tidspunkt mod byerne, og efterspørgselen efter nye boliger var stor. Byggeriet var, som en følge heraf, præget af pengespekulanternes mulighed for en hurtig økonomisk gevinst. Der byggedes hele kvarterer kun bestemt for fattigfolk. Journalsager fra Københavns Sundhedspoliti er blandt de kilder som vidner om de uhyre forhold byens nye arbejderklasse kom til at leve under. I artiklen¹ redegøres der for arbejderklassens boligforhold på Vesterbro.

Ved detaljeret at undersøge forhold, der kan siges at være knyttet til en families levevilkår har det været muligt, at frembringe nogle generelle træk der belyser de forhold arbejderfamilier boede under på Vesterbro. I nærværende artikel vil der således blive redegjort for, hvor mange der boede i de enkelte baghuslejligheder, hvor store lejlighederne var og hvad arbejderfamilierne betalte i husleje. Endvidere vil arbejderfamiliernes indbo blive omtalt, og endelig vil de hygiejniske og sanitære forhold i og omkring baggårdsmiljøerne blive dokumenteret ved inddragelsen af en række sager fra Københavns Sundhedspoliti.

Den historiske udvikling

Vesterbro opstod først som egentlig bydel efter at demarkationslinjen² i 1852 blev flyttet fra det nuværende Falkoner Allé ind til søerne. Indtil 1850'erne fandtes der kun lidt og spredt bebyggelse på det område, som vi i dag kender som Vesterbro. Indbyggertallet var på under 2000, men op gennem 1860'erne og 70'erne tog udviklingen fart, og i 1880 boede der næsten 25.000 personer.³ I første omgang blev der kun bygget langs Vesterbrogade. Her opførtes store lejligheder til de mange erhvervsdrivende og deres familier. Først senere, og i takt med at byens befolkningstal steg, opførte man nede i sidegaderne de små usle lejligheder. Mellem 1854-58 anlagdes Viktoriagade, en del af Istedgade, Vesterbros Torv, Gasværksvej, Badevej (senere Knudsgade, nu Eskildsgade), Absalonsgade og Oehlenschlägersgade. Her var recepten den, at først byggedes der til gaden og siden hen begyndte man, at opføre de mange baghuse. En gennemgang af de Københavnske folketællinger viser, at der i gaderne Gasværksvej og Absalonsgade var en større koncentration af baghuse, end der var i de omkringliggende gader. Da det har været mit mål, at undersøge den ringeste del af boligmassen, har jeg udvalgt netop disse to gader. Det er gjort ud fra en betragtning, om at baghusene, hvad angår belig-

genhed og størrelse, repræsenterede noget af det dårligste byggeri for perioden.

Grundspekulationen

Dårlige forhold for landbruget er en af de forklaringer der gives på, at et stort antal løstansatte og besiddelsesløse landarbejdere vandrede mod byerne for at søge arbejde ved den voksende industri. Behovet for nye boliger var derfor stort, og byggegrundene blev efterhånden udnyttet maksimalt med både 2. og 3. baghus. Allerede i 1850'erne havde der i forbindelse med koleraepidemien været rettet opmærksom mod, at de mange små og usunde boliger, med det ofte høje beboerantal, i den grad forringede de hygiejniske forhold.⁴ Alligevel fik mange allerede opførte huse i perioden 1870-80 påført bag-, og sidebygninger.

Ved at lade lejlighederne nærme sig byggeovens minimumsbestemmelser udnyttedes mulighederne optimalt. Ifølge lovgivningens bestemmelser måtte afstanden mellem for- og baghuse ikke være under 1,88 m. Fra flere steder kender man til, at bestemmelsen blev udnyttet på en sådan måde, at beboerne i for- og baghuse kunne trykke hinandens hænder 6 etager over gårdspladsen. I det modbydelige hul, som de tætbeliggende huse efterlod var børnene henvist til at lege. Recepten var: byg højt, byg tæt, byg billigt. Da der blev bygget for den fattige arbejderbefolkning måtte standarden være så ringe, at de kunne betale huslejen. Det var som oftest ensbetydende med dårlige lys- og luftforhold. Der var på trods af

disse forhold nok af lejere til boligerne. Transportforholdene gjorde, at arbejderne måtte bosætte sig tæt på arbejdet, og arbejdernes ringe løn gjorde det ofte kun muligt, at bosætte sig i de dårligste lejligheder i de nyopførte brokvarterer. Baghusene blev kaldt for byens skjulte boliger, fordi man ude fra gaden kun kunne se det som oftest pæne forhus, mens de miserable baghuse lå gemt inde bagved.

Baghuslejlighederne.

Absalonsgade nr. 37 er et godt eksempel på hvordan baghuslejlighederne så ud. Af ejendomsvurderinger,⁵ fra henholdsvis 1879 og 1882 fremgår det, at baghuset Absalonsgade nr. 37 var en grundmuret bygning på seks etager indrettet med i alt 48 lejligheder,⁶ heraf 20 etværelses og 28 tovværelses lejligheder. Der var én hoved- og én køkkentrappe. Bygningskælder havde jordgulv og var indrettet som brændselsrum. Afstanden mellem baghuset og mellemhuset var 6,2 m. Den tætte afstand imellem de femetagers høje bygninger resulterede i, at lysmængden i de nederste lejligheder og i særdeleshed i gårdrummet, var yderst begrænset.⁷

Alle lejlighederne var ensidige, dvs. at der kun fandtes vinduer til den ene side, hvorfor muligheden for ordentlig gennem- og udluftning var ringe. Endvidere havde halvdelen af lejlighederne ingen entre, men alle lejligheder var udstyret med et lille køkken og én kakkellovn. Lejlighederne havde tapetserede vægge, og der var indlagt vand og gas. I gården, der

Tabel 1: Oplysninger om baghusene

Absalonsgade	nr. 25	nr. 30	nr. 33	nr. 37	nr. 38	nr. 39
opførelsesår	1873/74	1884	1873	1873	1875	1875
etageantal	5	5	5	6	3	5
antal personer	91	100	55	171	38	75
antal lejligheder	23	25	20	48	6-8	20
værelsesantal	1/2 v.	1-2 v.	1-2 v.	1-2 v.	2 v.	1-2 v.

Billede af baghuslejlighed i Saxogade 51-55. (Københavns boligkommision, årsberetning 1955).

var brostensbelagt, fandtes en retiradebygning med fire sæder. De fire "rum" blev benyttet af ejendommens 171 personer, heraf var de 60 børn under ti år. At det var arbejderklassen, som boede i baghusene viser en gennemgang af folketællingslisterne. I 19 af de 38 familier havde manden arbejde som arbejdsmand. Resten af mændene fordelte sig ud over en lang række erhverv som smede, skomagere og cig-armagere. Det var her de ufaglærte arbejdere, de enligstillede kvinder med børn og fattiglemmerne boede.

Absalonsgade 37 var et af kvarterets store og tæt befolkede ejendomme. I gennemsnit boede der 4,5 personer i hver lejlighed, men i omkring 15 af lejlighederne boede der helt op til 8 personer. I en lang række tilfælde havde familierne fire-fem børn, der alle var under ti år. Ejendommen var en af de såkaldte korridorejendomme. En korridorejendom, der indtil 1880'ernes midte var karakteristisk for store dele af det byggeri, som på Vesterbro var bestemt for arbejderfamilierne, bestod af en lang midtergang med lejligheder på hver side af gangen og med trapper i hver ende. Forklaringen på deres fremkomst er, at man ved denne hustype sparede på de dyre trappeanlæg. Byggeloven af 1856 havde nemlig påbudt, at lejligheder i nybyggerier skulle have adgang til to trapper. Da de to toværelseslejligheder ofte lå med ét værelse på hver side af gangen, måtte beboerne for at komme fra det ene rum til det andet ud på den "offentlige" gang.

De fremmede logerende

Grundet arbejderfamiliernes økonomiske livssituation benyttede de familier, som kun havde få børn, ofte muligheden for at udleje et værelse. Hos de omkring 200 familier, som levede i baghusene, boede der 49 logerende. I en del tilfælde var det enlige kvinder (enker eller ugifte), som lejede et værelse ud. Den overvejende del af disse kvinder var beskæftiget med håndarbejde (15), rengøring (9) eller dameskrædderi (4), og supplerede altså deres indtægt ved at udleje det ene værelse til en fremmed.

I 1880 havde 10% af samtlige husstande logerende. Et tal der i 1885 var steget til 17%. Herom skriver Københavns Magistrat:

"..det Fremskridt, der giver sig tilkjennde ved den stærkt forøgede Benyttelse (Nybygning) af Toværelseslejligheder istedetfor Etværelseslejligheder, synes unægteligt at betyde adskilligt mindre, naar disse Toværelseslejligheder, ved Udlejning til Logerende, bliver gjorte til Etværelseslejligheder i en dobbelt så stor Maalestok som tidligere".⁸

Mange familier kom således til at bo i en etværelses lejlighed, selvom lejligheden reelt bestod af to rum.

Med en eller flere logerende boende har det været nødvendigt at klemme sig sammen i de i forvejen små lejligheder. Det er uvist, om den logerende havde eget værelse, men det er rimeligt at antage, at familien i visse tilfælde har levet i det ene rum, for derved at give plads til en eller flere logerende. Det skete sikkert primært i de tilfælde, hvor der var flere logerende, enten i form af en hel familie eller hvis der eksempelvis var to mandlige logerende. Hvis det har forholdt sig sådan, har det betydet, at familien ofte kom til at bo fire til fem personer i et rum. Her skulle de både spise, opholde sig og sove, og hvis kvinden havde hjemmearbejde, fungerede lejligheden også som arbejdsplads. I andre tilfælde, hvor den logerende måske har været en kvinde med små børn, kan man forestille sig, at hun sov på en udtræksseng i f.eks. køkkenet. Hvis den logerende var en ung mand eller kvinde, er det næppe sandsynligt, at vedkommende fik sit eget værelse. Snarere har den logerende sovet blandt familiens børn, og har på den måde nærmest indgået som et medlem af familien.

Mange små lejligheder

Det vides ikke med sikkerhed hvor store lejlighederne var, men en rimelig antagelse er, at størrelsen ikke afveg væsentligt fra den normale arbejderlejligheds størrelse. Hvad angår lejlighedernes størrelse skal det pointeres, at

Tabel 2: Den halvårlige husleje

	nr. 25	nr. 30	nr. 33	nr. 37	nr. 38	nr. 39
Absalonsgade (1890)	30-42 kr. 42-48 kr. 72-78 kr.	36-48 kr. 66-96 kr.	30-54 kr. 60-78 kr.	48-54 kr. 48-72 kr.	60-72 kr.	48-57 kr. 54-72 kr.
Absalonsgade (1885)	27-38 kr. 38-43 kr. 65-70 kr.	32-43 kr. 59-86 kr.	27-49 kr. 54-70 kr.	43-49 kr. 43-65 kr.	54-65 kr.	43-51 kr. 49-65 kr.

Kilde: Boligtællingslisterne (Rigsarkivet)

der menes kvadratmeterstørrelsen. En to-værelses lejlighed kan som bekendt have mange størrelser, og derfor søges det fastslået, hvor mange kvadratmeter lejlighederne var på. Af tabel 1 fremgår det, at samtlige baghuse på nær ét var opført før 1875, dvs. på et tidspunkt hvor den gældende byggelovgivning utilsigtet var med til at fastsætte en maksimumstørrelse på 31,5 kvm. Arealskatteloven der stammede fra 1802 fritog al byggeri, dvs. nyopførelser af lejligheder på under 69 kvadratmeter (cirka 27 kvm.), for at skulle betale byggeafgift.⁹ Bestemmelsen var tænkt som en måde at få opført flere lejligheder til arbejderklassen, men kom reelt til at sætte et loft for, hvor store lejligheder arbejderne boede i. En konsekvens af skattelettelsespolitikken blev nemlig, at bygherrerne havde en tendens til at indrette de typiske arbejderlejligheder under bestemmelseens arealnorm.¹⁰ Henning Bro (1980) skriver i sit historiespeciale, at flere forskere har dokumenteret, at helt op imod 20-23.000 af de, i 1880, kendte 24.600 et- og to-værelses lejligheder var på under 30 kvadratmeter.¹¹ I to ejendomsbeskrivelser af henholdsvis Absalonsgade nr. 37 & 39, foretaget af Københavns Boligkommission (1956-61),¹² fremgår det, at flere af baghuslejlighederne var på omkring 24 kvm. To to-værelses lejligheder fra nr. 37 havde eksempelvis følgende størrelse: *Køkken* (3,7 kvm.), *Værelse* (10,3 kvm.), *Værelse* (9,4 kvm.) = 23,4 kvm. Den anden lejlighed havde et areal på 24,4 kvm.

En etværelses lejlighed samme sted havde et areal på: *Køkken* (4,8 kvm.) og *værelse* (13 kvm.) = 17,8 kvm. En lignende opgørelse fra nr. 39 viste, at en ét-værelses her var på 18,2 kvm. Til trods for at ejendomsbeskrivelserne er foretaget omkring 75 år efter den behandlede periode, er der god grund til at tro, at lejlighedernes størrelse ikke var blevet mindre, end de havde været i perioden omkring 1885. Stort set alle de lejligheder, som indgår i min undersøgelse var på to værelser, hvilket altså taler for, at lejlighederne var af en størrelse, som i hvert fald ikke lå over 27-31,5 kvm.

Huslejens størrelse

Oplysninger om huslejens størrelse er ikke kendt for samtlige baghuslejligheder. Derfor bygger nedenstående oplysninger, for visse af lejlighederne, på et estimeret huslejeniveau for året 1885.¹³

Huslejen svingede fra 27 kr. halvårligt helt op til 96 kr. De store forskelle, som huslejen udviste, kan skyldes flere forhold. Vi ved, at de billigste huslejer blev betalt for de lejligheder der var placeret enten i stueetagen eller oppe under taget (5.sal eller kvisten). Stuelejlighederne havde mindst lys og har sikkert været de mest fugtige lejligheder, da ejendommene i flere tilfælde ikke havde støbt fundament i kælderen, men blot havde jordgulve.¹⁴ Dermed har fugten kunne trænge op i ejendommen og forårsage fugtproblemer i stuelej-

Absalonsgade 30.

lighederne. I en enkelt ejendom, Absalonsgade nr. 33, var der sågar jordgulve i selve stuelejlighederne. På samme måde var kvistlejlighederne dårligt isoleret og varmen, kulde og fugt kan have haft nemt ved at trænge ind i lejlighederne.

Ud over sådanne forhold har der generelt været tale om, at lejlighederne har været af forskellig størrelse. Endelig kan der have været forskel på lejlighedernes fysiske udformning. Eksempelvis ved vi, at nogle af lejligheder i Absalonsgade nr. 33 ikke havde noget køkken, men kun havde en kokekælleovn. Men også forhold omkring antallet af vinduer, entré o.lign. må have spillet ind på de differentierede huslejer.

Arbejderfamiliernes indbo

En arbejdsmand tjente typisk omkring 600-700 kr. om året. Hertil skal så lægges nogle hundrede kroner for kvinders og børns arbejde, men sjældent nåede den samlede årsindtjening op over 1200 kr. Store dele af dette beløb gik til enten husleje eller mad, så det var yderst begrænset, hvad der var tilbage til eksempelvis at møblere en lejlighed. Som en naturlig følge heraf var arbejderlejlighederne yderst sparsomt indrettet. En nærmere undersøgelse af 20 udvalgte familiers indbo viste, at der ikke var den store forskel på, hvordan lejlighederne var indrettet. Hos en cigarmager bestod indboet af et bord, to stole, et klædeskab og en gyngestol. Der må vel også have været en seng, men den er ikke medtaget i opgørelsen. En arbejdsmand havde en sofa, et bord, fire stole, et klædeskab, en gyngestol, et spejl og en seng. Andre steder fandtes tillige en kommode og lidt køkkentøj, oftest til en samlet værdi der ikke oversteg 20 kr. Klædeskabe fandtes kun sjældent. På grund af de trange forhold var der næppe plads til et sådant møbel. Mange ejede slet ikke deres indbo, men havde derimod lejet det og betalte så en fast månedlig leje.

Indboets sparsomme karakter kan altså delvis forklares ved, at der boede mange fattigfolk i baghusene. Samtidig har der også været

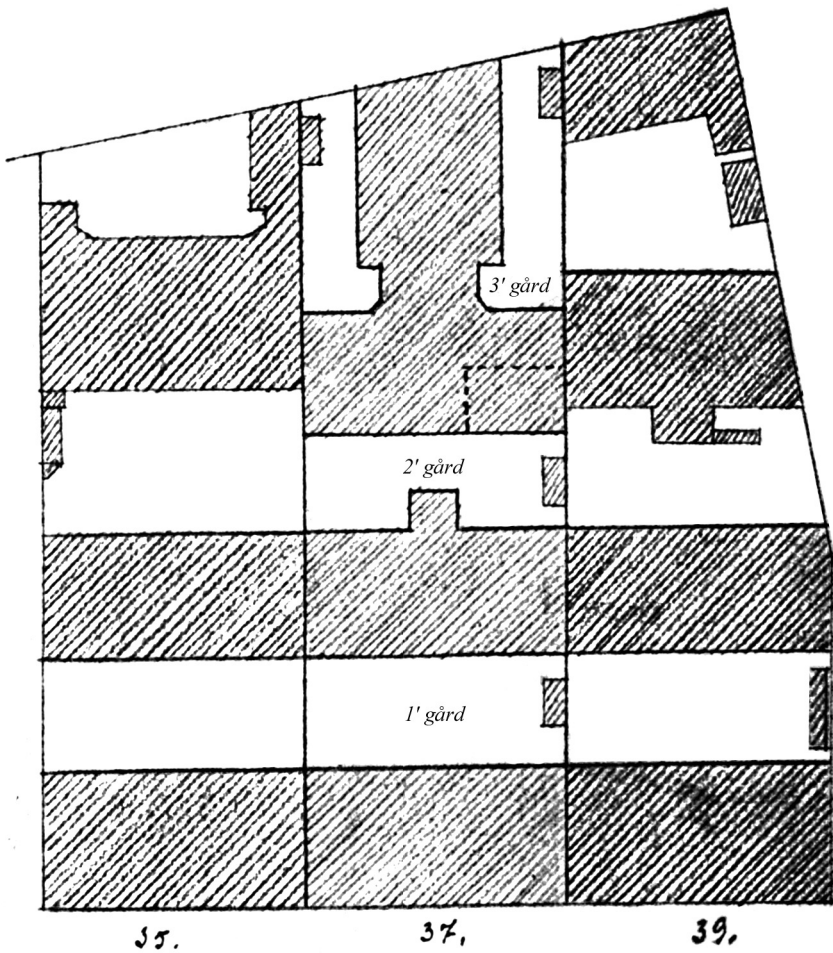
en grænse for, hvor meget der var plads til i en toværelses lejlighed når, der huskes på, at der måske boede seks til syv personer sammen. Endelig må beboernes alder have spillet en rolle. Det kan enten have været unge mennesker, som endnu ikke havde fået etableret sig ordentligt i egen lejlighed og fået anskaffet sig alle de møbler, som en familie anskaffer sig gennem et helt liv. Det kan også have været ældre personer, og når flere af de undersøgte var enkemænd tyder noget på, at de havde været oppe i årene og måske ikke længere havde arbejde. Det har måske været nødvendigt, at pantsætte eller sælge indboet for at kunne overleve, og det er så forklaringen på det manglende indbo.

Der findes ingen oplysninger om hvordan arbejderes garderobe må have set ud, men Richard Willerslev (1980) skriver om arbejderfamilierne i København, at med hensyn til klæder var det ret udbredt, at arbejderen havde to sæt klæder. Et til arbejde og et til søndagsbrug. Det har dog næppe været tilfældet for de familier, som boede i baghusene, da en yderst ringe økonomi nok snarere har medført, at der var tale om et sæt tøj, som kun blev vasket når lejligheden bød sig.

På baggrund af skifteprotokoller fra Hof- og Stadsretten fremgår det ydermere, at flere arbejdere døde på Almindelig Hospital, hvor de som oftest kun efterlod sig beskedne kontant beløb. De få personlige effekter der fandtes, blev udleveret til fattigvæsenet, som kom til at stå for begravelsen. En del arbejdere tilhørte en begravelseskasse, da det både for den døende selv, men også for de pårørende, var forbundet med stor skam at skulle begraves på fattigvæsenets regning. At flere af de her omtalte blev begravet på fattigvæsenets regning fortæller os lidt om, hvor fattig den afdøde må have været.

Københavns Sundhedspoliti

At forholdene i mange tilfælde har været ganske forfærdelige, får man endvidere en god fornemmelse af, ved at studere journalerne fra Københavns Sundhedspolitiet. Københavns

Skitseplan over bag-
gårdene i Absalons-
gade 35, 37 og 39.
(Journalsag, Køben-
havns Boligkommi-
sion 1953).

*Kort over København 1886. Hother Waagensen, Strandbergs Forlag.
Udsnit af kvarteret omkring Gasværksvej og Absalonsgade.*

Sundhedspoliti var den offentlige instans, som borgerne kunne rette henvendelse til, hvis de havde klager vedrørende de sanitære forhold. Sagerne spænder vidt og omhandlede eksempelvis "svineri i baggårdene", fugt i nyopførte bygninger eller klager over snegle og råd i kvistlejligheder.

Af et brev stilet til det højtærede Sundhedspoliti den 23. marts 1883 fremgår det, at der i gården, Absalonsgade nr. 37 angiveligt skulle have været menneskeekskremer og andet snavs, ligesom trappen i det stærkt beboede baghus ikke var blevet vasket i lange tider. Beboerne frygtede, at når varmen kom, ville især den manglende renholdelse af gården udgøre en fare for beboernes sundhed. Ligeledes blev der klaget over, at der ikke fandtes nogen døre til retiraderne og pissoir i mellemgården til baghuset, hvilket var til stor gene for beboerne. Endelig boede der en mand ved navn Petersen på 1. sal i baghuset, som opkøbte klude og ben, som han opbevarede en hel uge i lejligheden, hvilket forårsagede en ilde lugt.

Fire dage efter, den 27. marts 1883 fulgte så Sundhedspolitiets rapport. Politiet konstaterede ved inspektion af ejendommen, at der, som i skrivelsen anført, manglede en dør foran et af retiraderne. Med hensyn til den manglende rengøring i gården og ved rendestenene var der, ifølge politiet, ingen grund til at klage over renligheden. Trapperne var ikke propert vasket, men de var dog heller ikke mere urene end trapper i almindelighed var i sådanne ejendomme. I sagen om manden på 1. sal i baghuset skrev politiet følgende:

"En paa 1ste sal i baghuset boende arbejdsmand O. Petersen blev i Juli 1881 givet tilladelse til at drive handel med klude og ben, og på grund af, at handelen skulde drives i et meget ringe omfang, idet han ikke agtede at forhandle mere, end hvad hans kone gik omkring i huse og købte, blev det mundtlig tilladt at lade sorteringen af kludene foretage i sin beboelseslejlighed efterhaanden, som de bleve bragte hjem, dog saaledes, at de straks derefter skulde nedbringes og opbevares i et dertil bestemt kjælderrum, hvor

ogsaa de opkøbte ben skulde opbevares. Denne betingelse er ikke bleven overholdt. I dag fandtes der paa gulvet i det ene af hans værelser liggende omtrent en hel sæk klude, iblandet med gammel brød og ben, hvilket afgav en ubehagelig lugt i lejligheden som kun bestaar af 2 værelser og i det hele taget var meget malproper."

Da der tidligere havde været klaget over et lignende forhold, var politiet af den opfattelse, at der burde gives ham et pålæg om ikke at have klude og ikke at lade sorteringen foregå i beboelseslejligheden, men kun i ovenanførte kjælderrum. Pålægget blev givet den 28. marts. Endvidere lovede viceværtten at få opsat en dør foran retiraden indenfor 8 dage. Den 5. april inspicerede politiet så igen ejendommen og konstaterede, at forholdet med døren var bragt i orden, samt at der ikke længere fandtes klude og ben i lejligheden hos arbejdsmand O. Petersen. Vi ved fra folketællingslisterne, at arbejdsmand O. Petersen i 1885 boede med sin kone og 4 børn i den heromtalte toværelses lejlighed. Antallet af børn kan godt have været mindre i 1883, men faktum er dog, at familien boede i en toværelses lejlighed, der ud over at blive benyttet til beboelse også blev brugt til at opbevare gamle ben og klude. Adskillelsen mellem lejlighederne bestod sikkert kun af helt tynde vægge, så der må især i sommermåneder have bredt sig en forfærdelig stank, ikke kun i O. Petersens egen lejlighed, men også ind i de tilstødende lejligheder, ligesom korridorgangen, der sikkert var uden ordentlige udluftningsmuligheder, må have været ulidelig at bevæge sig på.

I lignende sager blev der på samme vis klaget over svineri og mangler i baghusene. Flere steder var der tale om, at der antageligt har været fyldt med rottereder, mens det andre steder var kjædrene der mest af alt mindede om en åben sump. Nogle steder blev der klaget over, at rendestenene ikke var blevet rengjort i ugevis, og der derfor flød med snavs og urenligheder. Retiradetonderne til pottes flød over og dannede en ubehagelig pyt på gulvet. Andre steder lå der væmmelige bunker af gær-

drenovation, hvorpå indholdet fra beboernes natpotter blev kastet.

I en sag fra Absalonsgade nr. 27 blev der klaget over en lejlighed, hvor køkkenet skulle have været befængt med snegle. Ved politiets eftersyn blev det konstateret, at der fandtes råd og fugt, og tillige med var der spor af snegle både over og under vasken. Viceværten forklarede imidlertid, at råddenskabens stammede fra klagerens malpropper, og oplyste endvidere, at familien stod til restance af huslejen, og derfor skulle flytte førstkommende torsdag. Viceværten lovede at få køkkenet fuldstændig istandsat førend lejligheden igen blev udlejet, og politiet konkluderede, at netop det forhold, at familien nu skulle flytte, nok var den egentlige grund til, at der blev klaget. Endelig blev der i en sag klaget over at der i både forgårds og baggårds latrinhus intet potterum fandtes. Derimod var der i et af rummene, i hvert latrinhus, på trægulvet udenfor sædet hensat en tønne. Der var imidlertid intet afløb tilknyttet, og der kunne derfor ingen udskylning finde sted.

I en lang række tilfælde klagede beboerne til Københavns Sundhedspoliti over de dårlige sanitære og hygiejniske forhold. Som regel undersøgte politiet sagerne og fandt som oftest, at forholdene slet ikke var så slemme, som klagerne antydede. Det forhold, at flere uafhængige beboere over en femårig periode klagede over de samme forhold, tyder dog på, at der kan have været problemer med de sanitære og hygiejniske forhold. Påfaldende ofte viste politiets undersøgelse dog, at ejendommens stand, modsat klagerens opfattelse, var så god, at klagerne blev anset som værende uberettigede. Den divergens der var mellem beboerklager og politiets vurdering af de enkelte sager kunne tyde på, at politiet ikke tog klagerne alvorligt. Arbejderfamilierne skulle ikke stille krav om bedre forhold og skulle derfor heller ikke forvente at få deres klager taget alvorligt. Beboerne i de mange baghuse befandt sig på samfundets bund, og har sikkert alene af den grund haft svært ved, at få deres klager behandlet på en lovmæssig korrekt måde.

Natrenovationen

At der generelt var problemer med lugtgener i baggårdene giver ovenstående beskrivelse en god fornemmelse af. Husholdningsaffald, hestemøddinger samt overfyldte og urensede lokummer har specielt om sommeren skabt uheldige forhold i de snævre baggårde. Meget tyder på, at afhentning og udtømmning af retiraderummenes tønner var et stort hygiejnisk problem. Retiraderummene i de mange baggårde indeholdt trætønder, som én gang om ugen blev borttaget og ombyttet med tomme tønner. Tønderne blev kørt bort, tømt og blev herefter betragtet som udskyllet, selv om en sådan ikke havde fundet sted. Herefter blev tønderne blot kørt tilbage til en ny baggård, godt smudsige og tilsølede med rester af indholdet fra latrinerne. På den måde blev tønderne nemt smittebærere af forskellige smitsomme sygdomme.

K. Carøe (1892) skriver i "*Københavns Natrenovation 1870-1890*", at til trods for, at de gældende paragraffer foreskrev, at tønderne, i forbindelse med udkørsel og tømning, skulle holdes velrensede, var det langt mere udbredt, at de blot blev tømt på stedet og sat tilbage i retiraderummet. Tønderne skulle ellers efter forskrifterne køres bort, tømmes udenfor byen, skylles med vand og skrubbes både udvendig og indvendig med en stiv kost og først derefter være klar til at blive brugt ved næste tømning. Natrenovationsområdet var imidlertid præget af selskaber, som udførte renovationsarbejdet uden at have den fornødne bevilgning, og derfor blev reglerne ikke altid overholdt. Flere af de vognmænd, der ingen bevilgning havde, var samtidig også udenfor kontrol, hvad angik rengøringen af tønderne. Det samme gjaldt de private ejere, som selv stod for tømningen af gårdenes retiraderum. Der blev derfor hyppigt klaget over, dels den mangelfulde rensning af tønderne, og dels omhældningen af tønder, som fandt sted i gårdene. Udskyllingen skete – når den skete – med koldt vand og var ofte ufuldkommen. Ikke sjældent skete det, at der på siderne af de rensende tønder sad store fækalmasser.¹⁵ Samtidig var der normalt også kun ét sæde for hver

Absalonsgade 37.

20 personer i gårdretiraderne, hvilket resulterede i, at tønderne ofte var overfyldte sidst på ugen.

Af en tilladelse til at drive natrenovation, givet i 1872 til *Københavns Renovationskom-pagni*, fremgår det af §3:

“At overhældning fra en Beholder til en anden maa under Udførslen ikke finde sted paa Byens Grund”.¹⁶

Faktisk var denne paragraf, ifølge Carøe, aldrig blevet overholdt, og der var aldrig blevet skredet ind overfor lovovertræderne. Ofte skete der det, at de tøndere, der kun var halvt fyldte blev hældt sammen med andre tøndere og den tomme tønde blot stillet tilbage. Det kunne ske op til flere gange i træk, og på den måde kunne der gå lang tid mellem, at tønderne blev rengjort.

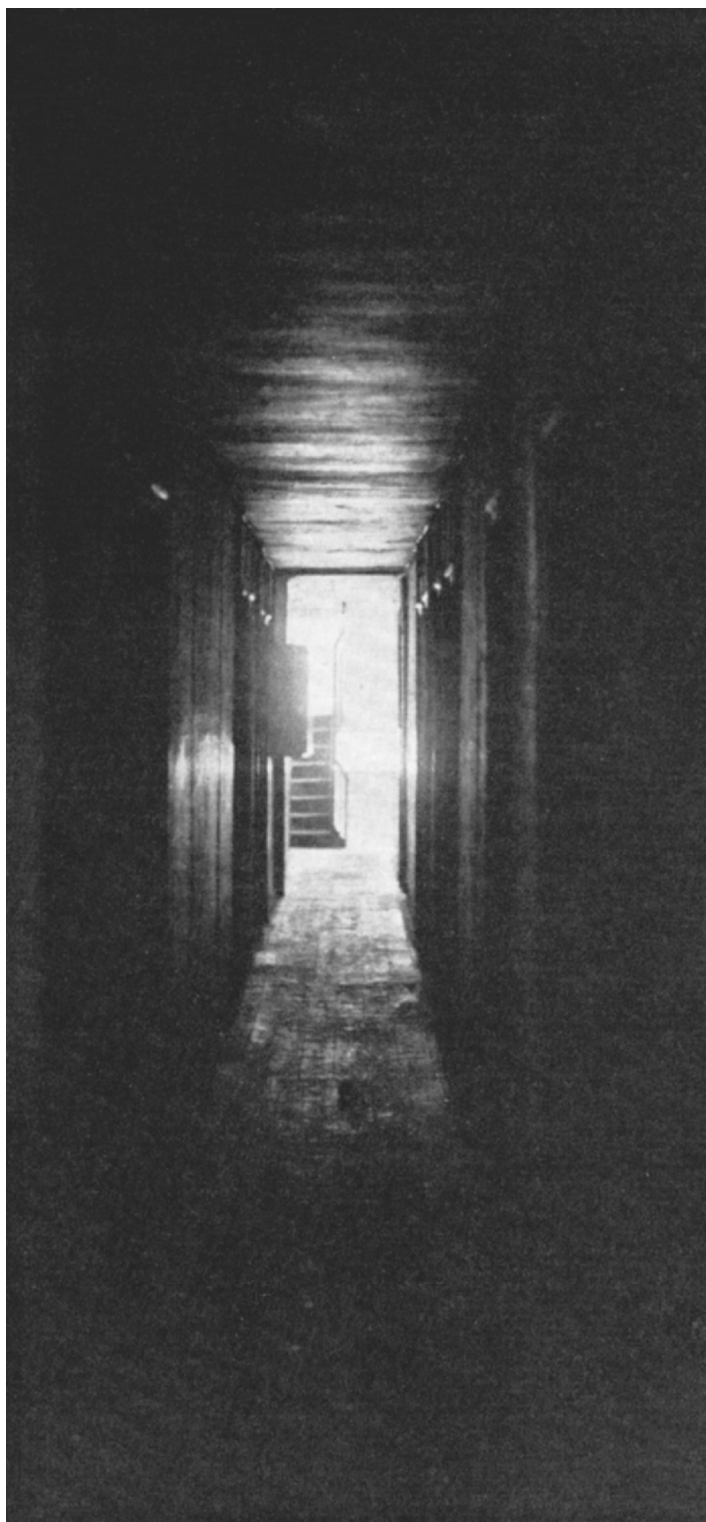
Det siger sig selv, at en bedre kontrol med renovationsarbejderne til en vis grad kunne have afhjulpet problemerne med de mange lugtgener, der var forbundet med baggårdenes retiraderum. Men også større baggårde med mere rum og bedre luftgennemstrømning ville have haft en positiv virkning på ubehagelighederne. I 1887/88 blev der i Rigsdagen fremsat forslag om, at det ubebyggede grundareal skulle udvides fra en 1/4 til en 1/3. Forslaget blev på dette tidspunkt nedstemt, men et af argumenterne for en udvidelse af gårdrummet illustrerer på bedste vis under hvilke forhold, arbejderfamilierne i de mange baggårde levede. Citatet stammer her fra bogen *“Fra Bispe-tid til Borgertid”*, udgivet af Stadsingeniørens direktorat (1947).

“Man gør jo stundom – og man burde vist gøre det oftere, vi, der leve paa Solsiden og til Gaden – Afstikkere ind mellem Bag- og Sidegaarde, og have De saa ikke set, at i Bygningerne – ja, De have set det mangfoldige Gange – i Bagbygningerne, hvor det er bebygget lige fra Kjælder til Kvist, der er en 6-7 Alen til den nærmeste Bygning paa den anden Grund. I den Slugt ligger Retirade, Pissoir og Skarnsbøtteopsamlinger lige umiddelbart op til Vinduerne i de beboede Lejligheder.”¹⁷

Det er ikke svært at forestille sig, hvordan det må have været at leve i disse indesluttede, mørke og fugtige gårdrum med stillestående usund luft.

Stadslægens beretninger

Ovenstående eksempler på de dårlige sundhedsforhold er langt fra enestående. Således fremgår det af Stadslægens årsberetning for 1880, at Vesterbro i efteråret 1880 var ramt af en feberepidemi. 314 tilfælde af feber blev anmeldt i tidsrummet august til november. Det svarede officielt til at cirka 1,27% af bydelens befolkning var ramt af epidemien. Lægerne har dog næppe besøgt alle som var syge, og det er derfor sandsynligt, at langt flere blev ramt af epidemien end ovenstående tal afspejler. For de fleste af de andre bydeles vedkommende lå tallet kun på omkring 0,5 %. Alene i Absalonsgade blev der anmeldt 39 tilfælde, mens der på Gasværksvej blev anmeldt 14. Det relativt store antal tilfælde havde naturligvis en årsag. Stadslægen var af den overbevisning, at feberepidemien skyldtes et omlægningsarbejde ved Rosenaaen.¹⁸ Åen havde i løbet af sommeren været udsat for en del omlægninger, hvorfor vandet var blevet ledt gennem bydelen i en åben og interimistisk trærende. Vandet var bl.a. spildevand fra Blaagaardskvarteret og området omkring Assistens kirkegaard. Arbejdet havde været forbundet med en del lugtmæssige ulemper, og da kloakstrækningen blev færdig i september måned, blev den tidligere kloakføring øjeblikkeligt tørlagt. Resultatet blev, at bundfaldet på den gamle strækning udsendte en betydelig stank. Ejendommen Vesterbrogade 54 havde direkte afløb til Rosenaaen, og her fandtes der både kostald og mælkeudsalg. I denne ejendom opstod der i perioden september til november 19 tilfælde af feber. Stadslægen, og i lighed med ham flere læger fra Vesterbro, så derfor en forbindelse mellem omlægningen af Rosenaaen og tilfældene af feber. Rosenaaens bundfald formodedes af have indeholdt bakterier, som havde forplantet sig til mælken. Mælkeudsalget var bydelens største, og man-

Billede af korridorgang. Ejendom ukendt. (Københavns boligkommission, årsberetning 1948).

ge mennesker fik således deres mælk herfra. Det fremgår desuden af Stadslægens årsberetning for 1880, at Vesterbro var præget af et langt højere antal af sygdomstilfælde, end det var tilfældet for resten af byen. I alt 4825 anmeldte sygdomstilfælde var der i løbet af året. Til sammenligning var der på Christianshavn kun 2879 tilfælde, mens der i Blågårdskvartret på Nørrebro var 4288 anmeldte tilfælde. En gennemgang af årsberetninger for perioden 1881-85 viser tilmed, at 1880 ikke var et tilfældigt år, men at Vesterbro, hvad angår sygdomstilfælde, lå højest hvert år. Således også i 1885 hvor en mæslingeepidemi hærgede byen, og hvor den største intensitet fandtes på netop Vesterbro. I lighed hermed blev 15% af alle byens koldfebertilfælde konstateret på Vesterbro.¹⁹

Opsamling

Resultatet af den samlede undersøgelse viser, at beboeren i baghusene på Gasværksvej og Absalonsgade i halvdelen af tilfældene var arbejdsmand indvandret fra landet. De øvrige mænd fordelte sig på en lang række forskellige erhverv, hvor de to største grupper var smede og skomagere. Langt den overvejende del af de gifte kvinder oplyste ikke noget erhverv, men det er sandsynligt, at de kan have haft beskæftigelse som hjemmesyersker eller rengøringskoner.

De fleste lejligheder havde selvstændigt køkken, men ingen af lejlighederne havde hverken toilet eller bad.²⁰ Blandt de baghuse hvor der fandtes oplysninger om opvarmningsforholdene, ses det, at der ofte kun var én kakkelovn pr. lejlighed, uanset om lejligheden bestod af ét eller to rum.²¹ Da lejlighederne i disse arbejderkvarterer generelt var af ringe standard, er det rimeligt at forestille sig, at én kakkelovn, især om vinteren, kan have haft svært ved at varme lejligheden op, når man tænker, sig at der har hængt fugtigt vasketøj i det ene rum. Arbejderfamilierne boede typisk i ensidige lejligheder med et fåtal af vinduer, hvilket har været med til at reducere mængden af det sollys, som fandt vej til de små lej-

ligheder. Det har især gået ud over de lavest beliggende lejligheder, da de tæt placerede for- og baghuse ikke levnede sollyset mange chancer for at nå ned i bunden af de smalle baggårde. Mange lejligheder, heraf en del etværelses, havde ikke nogen entré. Det betød at beboerne måtte gå direkte fra gangen ind i lejlighedens eneste rum, hvor man både skulle spise, sove, tørre tøj og i det hele taget opholde sig.

Om der var tale om overbefolkning i de små lejligheder afhænger af hvordan dette defineres. Richard Willerslev (1979) skriver, at der i datiden var nogen usikkerhed om, hvornår man kunne anse en lejlighed for at være overbefolket. I bearbejdelsen af 1885-folketællingen, skrev magistraten således "*at et samliv af måske en halv snes mennesker i en og samme lejlighed må siges at være såre uheldigt*".²² Med folketællingen i 1890 havde magistraten ændret ordlyden, så det nu var et "*krast*" udtryk for overbefolkning, hvis der i en to-værelses lejlighed boede otte personer eller flere.²³ Min undersøgelse har vist, at mange familier havde både tre, fire eller fem børn,²⁴ og som oftest var børnene helt små. I langt de fleste lejligheder boede både fem, seks og syv personer og dermed nærmede det sig forhold, hvor der var tale om overbefolkede lejligheder.

Sagerne fra Københavns Sundhedspoliti vidner både om det dårlige byggeri, som blev opført i perioden og om de til tider umenneskelige hygiejniske forhold, som fandtes i disse kvarterer. Vel nok især den manglende renholdelse af gårdarealer, trapper o.lign. fremsstår tydeligst blandt sagerne. Uhumske forhold i og omkring latrinhusene prægede de mange baggårde, og beboerne havde en ikke ubegrundet frygt for, at de dårlige hygiejniske forhold skulle udgøre en sundhedsfare. Ikke mindst i sommermånederne må mange baggårde have været et ulideligt sted at opholde sig, og lugten må have været lige så slem inde i lejlighederne, da baggårdene sjældent gav mulighed for at få tilført frisk luft. Om disse forhold skriver også D. Cold (1884)²⁵: "*Ofte manglede den påbudte vandlås på køkken-*

håndvasken sådan at luften fra kloakkerne si-vede ud i køkkenrummet.” Selvom en stor del af urinen fra folks retiradebesøg endte i tønderne, røg en lige så stor del ned i kloakken, og det siger sig selv, at lugten i de små køkkener, især om sommeren må have været ulidelig. Godt nok var det ved lov af 1871 påbudt med vandlås på køkkenhåndvaske, men loven gjaldt kun for alle nye køkkener.²⁶ Flere af de udvalgte baghuse er opført før end 1871, og håndvaskene kan derfor sagtens have været uden vandlås, og stanken fra baggårdene dermed været kommet via kloakrøret lige op i lejlighederne.

Efter at have undersøgt baghuslejlighederne kan det konkluderes, at de fleste familier som var søgt til byen i håbet om at få et bedre liv højst sandsynlig aldrig fik indfriet deres forventninger. De kom til at bo under trange kår stuvet sammen i små lejligheder. Lejligheder der var i en ringe stand og som mest af alt må tages som et udtryk for, at den gældende boliglovgivning på en række punkter var utilstrækkelig. Beboerne i de mange baghuslejligheder befandt sig på samfundets bund, og levede en ussel tilværelse i byens skjulte huse.

Noter

1. Artiklen bygger på resultaterne af min specialeafhandling, der i efteråret 2000 blev færdiggjort under titlen *Byens skjulte huse. Arbejderboliger på Vesterbro 1880-85*. Roskilde Universitetscenter.

2. Damarkationslinjen var en linje der fritlagde et areal udenfor Københavns volde. Af militære hensyn var stort set al byggeri forbudt da skudfeltet i tilfælde af fjendtlige angreb skulle ligge frit. Forordningen som stammede fra 1672 var i 1852 forældet og derfor blev linjen i første omgang flyttet ind til søerne for så i 1867 helt at forsvinde

3. Af tal, der bl.a. kan ses hos Axel Holm og Kjeld Johansen (1941), fremgår det, at Københavns befolkning voksede fra 133.600 i 1850 til 312.900 i 1890. Ved en nærmere gennemgang af befolkningstilvæksten for de enkelte årtier ses det, at byens indbyggertal voksede med 22.000 i tiåret 1850-60. Heraf var de 13.500 vandringer fra land til by. I årene 1860-70 steg befolkningstallet med 26.000, heraf var de 14.000 vandringer. I 1880 var byens befolkning vokset til 234.900, hvilket var en tilvækst på 53.600 fra 1870 til 1880. Af tilvæksten faldt 37.000 på vandringer.

4. Emil Hornemann sammenlignede København med bl.a. Paris og London og beskrev, hvordan man i disse byer ryddede store områder udenfor byerne for her at opføre særskilte boliger til den arbejdende klasse. Hornemann tilføjede dog også, at man i de disse byer endnu ikke havde kunnet forhindre, at der af spekulanter blev rejst en mængde usle barakker, der var opbygget af materialer fra de mange ældre nedrevne huse. I København sås en lignende tendens, hvor størstedelen af nyopførte bygninger udmærkede sig ved små lejligheder ved slet bygning af slette materialer, den såkaldte spekulationsbygning. (*Hygiejniske meddelelser*, 1856-58:8).

5. journalnr. 20 & journalnr. 22.

6. På det tidspunkt hvor oplysningerne stammer fra var det kun 38 af de i alt 48 lejligheder som var beboet.

7. I en sag fra Boligkommissionen (LB.nr.9, 1961) bliver der bl.a. skrevet om en lejlighed på 4.sal, at "*på grund af den smalle gård mellem baghus og mellemhus er adgangen for dagslys mindre god en stor del af året*". Selvom der er tale om en forskydning i tid ændrer det ikke ved forholdet om, hvor lidt lys der så må have været i de nederste lejligheder.

8. Tabelværk for Kjøbenhavns Statistik Nr. 9. (Tabelarisk fremstilling af beboelsesforholdene i Staden Kjøbenhavn paa Grundlag af Folketællingen den 1ste Februar 1885, side 12).

9. Loven blev ophævet i 1857, men genindført i 1866. I 1873 blev "friarealet" sat op til 80 kvadratalen (31,5 kvm.).

10. Henning Bro (1980:23).

11. I 1979 undersøgte Richard Willerslev disse forhold og fandt frem til, at der i 1880 fandtes 24.600 ét- og tovværelses lejligheder i København, og heraf var mindst de 17.000 af dem på mellem 64 og 80 kvadratalen.

12. Journalsager vedrørende kondemnabile ejendomme. Lb.nr. 9 (1961) – Lb.nr. 7.2 (1960) – Lb.nr. 5.2 (1959) – Lb.nr. 1.2 (1956).

13. Der henvises til specialet *Byens skjulte huse* RUC, 2000, for en nærmere redegørelse for beregningerne af huslejen. Her vil der endvidere også findes tilsvarende tal for Gasværksvej.

14. Sådanne forhold er kendte i ejendommene, Gasværksvej nr. 19 og Absalonsgade nr. 30, 33 og 37.

15. Rester af afføring – ekskrementer.

16. K. Carøe, (1892:13).

17. "*Fra Bispetid til Borgertid*" (1947:281).

18. Åen løb på tværs af Vesterbrogade mellem den nuværende Hovedbanegård og Vesterbros torv.

19. For at kunne sammenligne frekvensen af sygdomstilfælde i de enkelte bydele, er det nødvendigt at kende det nøjagtige indbyggertal for henholdsvis Vesterbro, Christianshavn og for Blaagaardskvarteret. Disse tal er imidlertid svære at finde. Det første pro-

blem melder sig når det ønskes fastslået, hvilke gader de ovennævnte områder dækker over. En nærmere undersøgelse viser nemlig, at byen var opdelt i en række lægedistrikter, og at der godt kunne være flere lægedistrikter indenfor samme bydel. Jeg har imidlertid valgt at holde mig til de oplysninger, som fremgår dels af magistratens bearbejdede udgave af folketællingen for 1880, 1885 og 1890 samt Trap-Danmark 2. udgave 1879. I disse fremgår det, at Vesterbro i 1880 havde et indbyggertal på 24.790, mens indbyggertallet på Christianshavn var på 17.186. I Trap-Danmark er det muligt at finde de geografiske afgrænsninger af de enkelte roder. Her fremgår det, at Blaagaardskvarteret bestod af Blaagaards rode samt af Kirkegaards rode. I de opsummerede resultater af 1885-folketællingen ses det, at indbyggertallet her var 34.062. Hvad indbyggertallet var samme sted i 1880 vides imidlertid ikke. I 1890-folketællingen er indbyggertallet sammentalt, så de udgør de enkelte lægedistrikter, og her fremgår det ligeledes, at Blaagaardskvarteret bestod af de to ovennævnte roder, der udgjorde 11. lægedistrikt med et samlet indbyggertal på 35.474. Disse tal skal så ses i sammenhæng med antallet af registrerede sygdomstilfælde i de enkelte kvarterer, hvilket jeg uden yderligere kommentarer overlader til læseren.

20. Omkring 1880 eksisterede der en række badeanstalter rundt om i byen. Bad i de mange arbejderlejligheder eksisterede ikke, og derfor var der hårdt brug for badeanstalterne. I slutningen af 1880'erne ansloges det årlige antal bade i de københavnske badeanstalter til 489.000, heraf var de 295.000 karbade, hvilket svarede til ét karbad årligt pr. indbygger. Axel Holm & Kjeld Johansen – (1941:136).

21. Dette var tilfældet i fem ejendomme, nemlig Gasværksvej nr. 29 og Absalonsgade nr. 25, 33, 38 og 39.

22. Richard Willerslev (1979:37).

23. Op.cit.

24. Tabel 3 viser kun antallet af familier, hvor der var 3,4 eller 5 børn under 10 år. Langt flere end de anførte familier havde både 4 og 5 børn blot med den forskel, at nogle af børnene var over 10 år.

25. Ugeskrift for læger: "Nogle Bemærkninger om hygiejniske Forhold i Kjøbenhavn" (1884:488).

26. Richard Willerslev, (1979:89).

Arkiver

Boligtællingslisterne 1885 & 1890 – Danmarks statistik (Rigsarkivet).

DSB's personalakter. Personsager for Børresen & Jensen. (Rigsarkivet).

Ejendomsvurderinger, matnr. 132:journalnr.172/1884. – matnr. 70A4i:128/1871 & 251/1880. – matnr.

62G:249/1889. – matnr.262:256/1878. – matnr.

271:20/1879 & 22/1882. – matnr. 274:70/1879. –

matnr. 275:273/1884. (Københavns Stadsarkiv).

Folketællingslisterne for Staden Kjøbenhavn 1880 & 1885. (Rigsarkivet).

Københavns Skiftekommissions Forseglingssprotokoller. (Landsarkivet).

Københavns Boligkommission journalsager. Bl.a. sager over nedrevne ejendomme, 1939- (Københavns Stadsarkiv).

Politiets journaler. Sundhedspolitets journaler. 3. inspektorat. Journalsager vedr. slette overbefolkede boliger og andre sanitære mangler. Journalsager Litra K. 1866-86. (Landsarkivet for Sjælland).

Litteratur

Bondebjerg, Ulla: *En analyse af den københavnske slum bd. 1&2*. Speciale KU (1973).

Bro, Henning: *Socialdemokratiet og arbejdernes boligforhold i København 1870-1914*. Historiespeciale KU (1980).

Carøe, K.: "Københavns Natrenovation 1870-1890", i *Tidsskrift for Sundhedspleje*. 3 bd. s.1-34. Udgivet af Selskabet for Sundhedsplejen. København (1892).

Cold, D: "Nogle Bemærkninger om Hygiejniske Forhold i Kjøbenhavn". *Ugeskrift for læger*. bd. 9 (1884).

Erichsen, John og Jensen, Sigurd: *Rammerne sprænges 1830-1900*. (1982).

Fisker, Kay (red.): "Københavnske boligtyper fra 1856-1936", side 85-128, i *Arkitektens Maanedshæfte*. (1936).

Hansen, Enrico: "Boligbyggeriets vilkaar siden 1856", side 128-135, i *Arkitekten* bd. 38 (1936).

Holm, Axel og Johansen, Kjeld: *København 1840-1940*. Bebyggelse og byplanlægning samt bolig og byggeforhold. (1941).

Hornemann, Emil: "Om Sundhedstilstanden i Boligerne paa Østerfælled", i *Hygiejniske Meddelelser 1* bd. 1. hefte, (1856-58).

Hornemann, Emil: "Den Nuværende Husvildhed og Mangel paa Sunde Boliger", (1857), side 1-30, i *Hygiejniske Meddelelser 1* bd. 3. hefte, (1856-58).

Hornemann, Emil: "Om folkerige Byers Udvidelse; nærmest med Hensyn til Kjøbenhavn", i *Hygiejniske Meddelelser 2*. hefte, 2 bd. (1858-59).

Hyldtoft, Ole: "Arbejderboliger og bymiljøer", side 72-97, i *Mennesket og Maskinen*. P. Strømstad (red.) Nationalmuseet. København (1980).

Hyldtoft, Ole: *Det industrielle Danmark 1840-1914*. Systime, 2. oplag (1981).

Høgsgbro, Kirsten-Elisabeth: "Byens boliger", side 429-50, i *Dagligliv i Danmark i det 19. og 20. århundrede*. bd. 1 – Axel Steensberg (red.) (1963).

Jensen, Toft Hannelene: "Det Københavnske spekulationsbyggeri 1860-1908", i *Årbog for Arbejderbevægelsens historie*, SFAH, København (1984).

Nissen, Nis: "100 års etagehuse for ubemidlede", i *Arkitekten* årg. 81 nr. 19, side 438-441 (1979).

Nørregaard, Georg: "Vesterbros Historie", i *København Før og Nu*, Alfred G. Hassings Forlag, København

Stadingeniørens Direktorat: *Fra Bispetid til borgertid*, København (1947).

Tabelværk til Kjøbenhavns statistik Nr. 6, 7, 8, 9 & 10. (1880-90), (Københavns Rådhus-bibliotek).

Willerslev, Rich.: *Sådan boede vi*. Arbejdernes boligforhold i København omkring 1880, Akademisk Forlag, København (1979).

Willerslev, Rich.: "Den glemte indvandring", i *Den svenske indvandring til Danmark 1850-1914*, Gylendal (1983).

Abstract

Søren Barnak: The hidden housing – homes of the Copenhagen poor in the 1880s, *Arbejderhistorie*, 3/2001, s. 32-49.

About a hundred years ago a long row of back buildings for residential purposes were erected in the inner Vesterbro. The demand for cheap housing was great and a large part of

the buildings was consequently of very poor quality. Many families, who in these years streamed into the towns from the agricultural districts, moved into the back buildings in Vesterbro. The records of the Copenhagen health officials ('Copenhagen Health Police') give witness to the extremely bad conditions that the city's new working class came to live under. Residents were crammed together in small flats and the dark and confined backyards were a dangerous health hazard. On warm summer days there was an appalling stench from chamber pots, horse manure and kitchen waste. The courtyard was often a swamp and rats and other vermin were a part of daily life. Today virtually all the back buildings are gone and as a result a part of the history of Copenhagen has also disappeared. It is therefore important to tell that part of history which sets focus on the worst housing of the past.

Søren Barnak,
historiker fra Roskilde Universitetscenter
Kongshøjgade nr. 5, 2. tv. 1675 Kbh. V.
Telefon 3324-9141
email: Barnak@vip.cybercity.dk